

ТРАГЕДІЯ ТАЛАНТУ

У світовій поезії ми знаємо чимало імен так званих «тихих поетів», для яких поезія не завжди була основним заняттям. Вони ніколи не були в авангарді суспільства, жили ніби в «затінку епохи», йшли в других, а то й третіх ешелонах творчого життя, дуже часто витіснені популярністю своїх колег по перу і фактично за життя не були визнаними.

І як тут не згадати француза Шарля Бодлера, поляка Ципріяна Норвіда чи росіянина Федора Тютченa, яких співвітчизники «відкривали» уже після смерті цих поетів. В українській поезії таких імен також достатньо. Досить згадати хоча б поетів-харків'ян Якова Щоголева, Марусю Вольвачівну, Володимира Свідзинського, Василя Мисика. А що вже говорити про цілу фалангу репресованих українських поетів, творчість яких приходить до нас лише в останній період.

До когорти «тихих поетів» слід віднести й Олександра Коржа, поета трагічної долі, нині майже невідомого. Свого часу (20-ті роки минулого століття) він активно публікувався в харківській періодиці, брав участь у відродженні нашої української культури: був членом літературних організацій «Гарт» та «Нова генерація», йшов пліч-о-пліч з В. Блакитним, М. Хвильовим, М. Йогансенom, В. Сосюрою, М. Семенком, про яких залишив цікаві спогади. І якщо всі ці імена «розстріляного відродження» уже давно повернуті народу, то ім'я О. Коржа ще й досі перебуває у стані незрозумілого забуття.

У чому причина такої несправедливості? Спробуємо пролити світло на всі обставини, що зумовили таку мовчанку. Однією з них була «селянська відрубність», «анакретизм», що супроводжували поета майже все його творче життя. Хоча творчість О. Коржа й була пов'язана з літературним Харковом, він усе своє свідоме життя провів на селі, яке наклало на нього односторонній відбиток, про що я скажу пізніше. Але найбільшою причиною невизнання поета була його так звана «зрада батьківщини». Залишившись під час німецької окупації на селі, О. Корж за публікацію в районній газеті «Більшовик Валківщини» антифашистського вірша був заарештований гестапо й під загрозою відправки до концтабору змушений був співпрацювати з профашистською газетою «Нова Україна», що обернулося після визволення України у справжнє для нього пекло. Тавро «зрадника батьківщини» він не міг змити в умовах радянської дійсності до самої своєї смерті.

Звичайно, у своїй тяжкій долі завинив сам поет, який в силу своєї селянської прив'язаності не евакуювався. Але винні були й колеги-письменники, які не подбали про це, як також і односельці, які досить легко «здали» поета спочатку фашистському, а потім радянському режиму. А після повернення з заслання Спілка письменників не подбала про реабілітацію талановитого поета. Ми буваємо часом, за визначенням О. Пушкіна, «ліниві й недопитливі», байдужі до чужого горя.

Але якими б глухими чи байдужими ми не були, який би прес над нами не тяжів, всьому, зрештою, приходить край. Затаїти, замурувати талант навіки не зможе жодна система, бо існує закон збереження енергії, який у однаковій мірі має відношення і до духовної творчості: відкрита раз творча енергія ніколи не гине.

Та повернемося до Олександра Коржа. Цього поета я знав особисто, впродовж двадцяти років розділяв з ним усі його радощі й печалі, прагнув допомогти йому у виданні його творів, реабілітувати його ім'я. Однак в умовах тоталітарної системи зробити це було непросто. Незадовго до своєї смерті поет узяв з мене слово, що коли настануть в Україні сприятливі часи, я маю видати його твори. Сьогодні така можливість, здається, настала, і я виконую цей заповіт.

Спробую простежити бодай в загальних рисах життєвий і творчий шлях цього поета. Олександр (Олелько) Корж був одним з тих «тихих поетів», які, маючи неабиякий талант, в силу соціально-політичних обставин, а також власного характеру так і не змогли його реалізувати. Народився він 16 (29) березня 1903 року в с. Огульці (тепер Валківського району Харківської області) в селянській родині. Походив майбутній поет з старого козацького роду, який осів на Слобожанщині ще в 17 ст. Треба сказати, що поет сам подбав про свою біографічну канву, залишивши нам досить цінні спогади, які проливають світло на деякі, часом заплутані сторінки його біографії.

Виховувався він у родині селянина середніх достатків. Батько, Юхим Якович, працював на залізниці, що дало йому потім змогу дати освіту всім трьом синам. У своїх мемуарах поет так описує батьківську садибу: «Вона була невелика - півдесятини... Третина її (задня частина) була

зайнята ліщиною. Росли тут дуби, клени, берести, а також дикі яблуні, груші й різні чагарники. Решта була зайнята старим садом. Хата була оточена густим вишняком і сливником. А над усією цією зеленою масою піднімалися високі тополі й верби, які вирізняли нашу садибу на кілька верст».

Очевидно, весь цей ландшафт не міг не позначитись на духовній організації майбутнього поета, на його залюбленості природою і пройшов червоною ниткою через усю його творчість. Хоча літературних традицій в родині й не було, все ж книжка в хаті не виводилася. «Найціннішою книгою для мене було старовинне видання творів Пушкіна, з тисненим золотим портретом поета», - писав О. Корж. Цю книжку одержав за успіхи в школі старший брат Григорій. Пізніше вона була оспівана поетом у поемі «Пушкін». Щоправда, я був не зовсім точний, коли сказав, що літературних традицій в родині не було. Певний вплив на О. Коржа

мав двоюрідний брат - відомий український художник Іван Бондаренко, який також писав російські вірші. З ним пов'язувала О. Коржа тривала дружба. Бондаренко був і першим учителем Олександра Юхимовича в живопису та графіці. Про діяльність О. Коржа як художника я скажу пізніше.

Навчався О. Корж спочатку в рідних Огульцях, в церковно-приходській школі (1910-13), а потім у Люботинському вищому початковому залізничному училищі (закінчив 1920 року). Писати почав у 14 років. Поштовхом було знайомство з розкішною бібліотекою одного люботинського вельможі, яка відкрила хлопцеві небачені досі скарби духовного світу.

У 1920 році, в рік закінчення училища, О. Коржа як поета «відкриває» в Люботині відомий літературний критик Володимир Коряк, який прибув сюди з групою письменників та акторів на літературний вечір. Того - ж дня, захопившись віршами молодого поета, В. Коряк забирає його до Харкова. Корж працює в Літкомі (прообраз Спілки письменників), знайомиться з харківським літературним осередком (В. Алешко, М. Семенко, Г. Петников та ін.), дебютує поезією «Лани» в журналі «Селянський будинок» (1920).

Михайль Семенко, помітивши в О. Коржеві неабиякий талант, вирішив перетягти його під свої «футуристичні знамена», і О. Корж починає писати «під Семенка». Наслідком цих вправ, як згадує поет у мемуарах, стає збірка поезій «Флюгер», якій, однак, не судилося стати реальністю через непросту тодішню ситуацію та відсутність М. Семенка в Харкові. Книжка набула популярності «серед мишей Держвидаву».

З осені 1920 року, залишивши Літком, О. Корж навчається на Педагогічних курсах ім. Г. Сковороди. Треба сказати, що ці курси відіграли неабияку роль в історії української культури, звідки вийшло чимало наших письменників, педагогів, культурних діячів. Зокрема, тут О. Корж слухав лекції А. Шамрая, М. Йогансена, Т. Франка та ін. Поет активно друкується в газеті «Вісті», журналах «Шляхи мистецтва», «Червоний шлях», альманахах «Жовтень», «Зори грядущего», «Гарт» та ін., стає членом літературної організації «Гарт». Він близько сходиться з В. Блакитним, В. Сосюрою, Г. Коцюбою, М. Хвильовим, К. Гордієнком та ін. По закінченні курсів О. Корж вирішив присвятити себе літературній діяльності. Він працює літературним редактором у газеті «Вісті», а потім в журналі «Всесвіт», де активно друкує свої вірші та оповідання. А 1926 року виходить і перша збірка його поезій «Бортъ», тепло зустрінута тодішньою критикою (М. Доленго, Д. Загул).

Смерть В. Блакитного (1925) тяжко позначилася на творчій долі О. Коржа. Фактично поет втратив свого літературного наставника, знову потрапивши під вплив М. Семенка: О. Корж вступає до футуристичної «Нової генерації» (1927), активно друкується в однойменному журналі. Крім численних поезій («Слаблю травину», «Хоробрий товариш», «футуристи в атаку на зешеного змія» та ін.), він публікує тут першу частину роману у віршах «Колгосп» («Попіл трьох»).

Однак О. Корж не дуже заглиблювався в футуристичні теоретизування, настанови «укрліфу» сприймав лише емоційно. Йому імпував пафос заперечення життєвих та художніх стереотипів, поривання до нової естетичної якості. Не слід забувати й психологічних особливостей молодості - підвищеної чутливості та максималізму. Без сумніву, авангардизм звукував масштаби багатогранної естетичної свідомості О. Коржа. Його категоричні, хоча й типові для того часу, виступи «проти лірики» зумовлені саме футуристичними впливами.

Уже пізніше О. Корж зізнавався, що футуризм справив негативний вплив на його творчість. Після самоліквідації «Нової генерації» О. Корж ще деякий час працює в харківських газетах, видає збірку оповідань «Із степу» (1930), друкується в періодиці. Але самогубство М. Хвильового та арешти багатьох його колег по перу послабляють творчу активність поета. Він безвиїзно живе в Огульцях, лише зрідка появляючись у Харкові. Майже всі 30-і роки проходять у нього під знаком великого епічного полотна - поеми «Пушкін», над якою він працював сім років (1932-39). Поет одружується, працює учителем малювання в місцевій школі, зрідка публікує свої вірші в «Літературному журналі» та місцевій районній газеті «Більшовик Валківщини». У 1939 році завершує поему «Пушкін» і частково публікує її в «Літературному журналі». Його відвідуть колеги по перу - К. Гордієнко, В. Свідзинський, В. Алешко та ін.

Але Велика Вітчизняна війна докорінно змінює не лише його життя, але й літературну долю. В перші дні війни О. Корж публікує в «Більшовику Валківщини» антифашистський вірш (досі його не знайдено). Відразу ж після вступу німців у Огульці серед місцевих «доброзичливців» поета знайшлися люди, які доповіли про це в комендатуру. Коржа заарештовує гестапо й змушує його співробітничати з «Новою Україною». Тривалий час він не брав в ній ніякої участі, часом подаючи до газети аполітичні матеріали. Але під тиском німецького коменданта пише «Зимовий псалом», антисталінську інвективу, яка принесла йому потім численні страждання. Лише співробітництвом в газеті страждання поета не обмежувалися: німці досить часто виганяли його на роботу копати окопи та ін.

Вважаючи, що його гріх перед радянською системою не такий уже й великий, О. Корж не збирався відступати разом з німцями. Він викопав на своєму городі великий окоп і думав разом з дружиною та малолітнім сином перебути відступ німців, радіючи приходу радянських військ. Але німці помітили цей окоп і змусили його разом з сім'єю супроводжувати награбовану ними худобу. Тому свій архів поет не встиг забрати, і вся рукописна спадщина, в т. ч. й поема «Пушкін» загинула в полум'ї війни. Німці довели поета майже до Полтави, а коли необхідність в його допомозі відпала, вони викинули його в полі. Спочатку в нього була думка повертатися в Огульці, але лінію фронту перейти вже було неможливо. В Полтаві він випадково зустрічає поета-побратима Василя Алешка, який умовляє його разом з редакцією «Нової України» рухатися

до Вінниці. Тут вони обидва приймають рішення перебути час до приходу радянської армії. Але дочекатися визволителів їм не довелося: під тиском німецької комендатури змушені були їхати на захід. У поїзді вони дізнаються, що ешелон везе полонених до німецького концтабору. Лише чудом їм вдалося зійти у Львові з поїзда і врятуватися від загибелі. Але й у Львові перші місяці їм довелося пережити неабиякі труднощі, поки життя їхнє прийшло в нормальне русло. Невдовзі сталося неймовірне: В. Алешко був схоплений органами НКВС і в 1944 році загинув під час допитів. Коржу пощастило врятуватися. Він сходиться з львівськими письменниками, друкується в журналі «Наші дні» («Святки», «Степова доля»). На пропозицію разом з усіма залишити Україну категорично відмовляється, сподіваючись на милість радянської влади.

Після приходу радянських військ О. Корж з'явився у Спілці художників, де представив свій доробок художника. Його твори були належним чином оцінені. Він був прийнятий до Спілки художників і навіть деякий час виконував обов'язки відповідального секретаря Спілки.

Але, втративши роботу в Спілці художників, О. Корж вирішив повернутися на батьківщину. У 1945 році він приїздить «у розвідку» в Огульці, де голова сільради, колишній його друг, вчинив над ним розправу, а пізніше «здав» його органам НКВС. Корж дізнається, що його архів загинув повністю, навіть бібліотека була розграбована земляками. І він приймає рішення їхати на батьківщину дружини (с. Таврове Белгородської обл.), знаходить роботу аж у Курську, де працює в художній майстерні, лише зрідка навідуючись до сім'ї (на цей час у нього було вже троє дітей, яким треба було допомагати). Але в 1950 році він був заарештований НКВС і після тривалих тортур, які він описав у своїх мемуарах, був засланий за «зраду батьківщини» до сталінських таборів.

Протягом п'яти років він перебуває в сибірських та уральських таборах, де зазнав всіх «принад» радянського зека. Хоча умов для літературної творчості на засланні в нього не було, все ж він створює там збірку поезій «Уральський зошит», яка відтворює нам душу поета того часу, його поневіряння і страждання на засланні.

Лише в кінці 1955 року прийшло довгоочікуване звільнення, і О. Корж повертається в Таврове, де й пройшли майже безвиїзно останні роки його стражденного життя. Протягом 1957-59 років він здійснив другу редакцію поеми «Пушкін», створив збірку поезій «Зазимки», написав ще чимало віршів та велику поему «Свмен Чагай». Крім того, ним були створені мемуари, які мають велику цінність для нашої літератури.

Варто також сказати і про його роботу художника. Вона розпочалася ще в Огульцях у 20-і роки. Найбільше він працював у жанрі графіки. О. Корж створив безцінну для нас «Пушкініану», портрети М. Лермонтова, Г. Сковороди, українських письменників С. Тудора, Є. Маланюка,

В. Лучука, численні екслібриси тощо. Майже всі вони представлені у виданні.

Намагання 'поета реабілітувати себе, добитися законної пенсії успіху не мали. Жоден з наших літературних генералів (М. Бажан, І. Муратов, К. Гордієнко) не лише не допомогли поетові, але постійно дорікали йому минулим. Один М. Рильський схвально відгукнувся про його «Пушкіна», намагався сприяти його друкові, але все було безрезультатно. Такою вже була наша радянська дійсність.

Кілька слів скажу про життя поетове на селі. Взагалі в історії нашої літератури особа О. Коржа видається мені чи не єдиною серед письменників, яка пов'язала своє життя з селом. Я не беру епізодичні випадки, їх було чимало, але мені важко назвати ще бодай одного письменника, який постійно жив на селі. Саме ним був О. Корж і його досвід підказує, що письменник має жити в місті, якщо не хоче повторити його долю. Основне заняття Коржа - це город. «Мій гонорар - картопля», - пише в одному з листів Олександр Юхимович. А коли говорити про пристрасть, то це була риболовля. Плавав також сад. Ось уривок з його листа: «Цього року в моєму садку уродили сливи, і я за них уторгував на кирзові чоботи, так що маю змогу щоденно навіщати ліс, з яким у мене не може бути розради. А щодо риболовлі, то за ціле літо не пощастило спіймати жодного коропа, зате карасів було невпоід».

«Король тавровської самоти», як він сам себе називав, був відрізаний від українського культурного світу, проживаючи в Росії. Жив фактично безвиїзно в глухому селі серед суржикового населення, не захищений ні від лихого долі, ні від лютих морозів. «Сиджу в полоні снігів,- писав він в одному з листів,- навіть немає змоги добратись до лісу, щоб полюбуватися зимовим пейзажем...»

Справді, природа, ліс і рибальство були єдиною втіхою поета в тавровському вигнанні. І все ж він постійно цікавився долею української літератури. Корж високо оцінював творчість М. Рильського, М. Бажана, В. Мисика, І. Виргана, молодих тоді І. Драча та Ліни Костенко. Зокрема ,про останню він сказав у листі, що вона «володіє поетичною мудрістю далеко більшою, ніж дехто з відомих наших метрів». Він хотів багато встигнути зробити, але стан здоров'я йому не завжди дозволяв активно працювати. Поет тонує у «завір'юсі рукописів, задумів, планів», та через недуги й матеріальні нестатки ніяк не міг, як він писав, «виринути на чисте спокійне плесо», кидаючись в різні боки, не знаючи, за що вхопитись. Чимало в нього лишилось розпочатого, але не завершеного до кінця. «Господи, укріпи моє кволе серце,- волав поет в одному з листів,- дай пожити ще якийсь час, допоможи дописати „Еще одно последнее сказа- нье" та виготовити ряд підготовлених гравюр. А тоді вже й на спокій». На жаль, все зробити не судилося. Поет помер 16 квітня 1984 року, на 82 році життя в тому ж Тавровому, де й похований на місцевому кладовищі.

Поезію Олександра Коржа не можна окреслити межами однієї якоїсь літературної школи. Поет пройшов досить складну еволюцію: від російської поезії (І. Нікітін, О. Пушкін) до символізму (А. Бєлий) і футуризму (М. Семенко).

Але в нього наявні і неокласичні мотиви (М. Рильський), і, безперечно, український фольклор. І все ж всі ці мотиви, за винятком хіба що народної пісні, не були для О. Коржа домінуючими. Навіть футуризм, якому гієет віддав чималу данину, був для нього лише переходною добою, хоча й затяжною.

Але попри згадані захоплення О. Корж постає як поет органічний, самобутній, оскільки всі ці впливи «розплавлялися» в його емоційності й образності, в пластичності його уяви і думки.

Олександр Корж насамперед поет стихійного складу. Він був з тих поетів-самородків, які брали нутром, душею. Уже в ранній поезії «Степ» (1921) вражає тонка спостережливість і пластика зображення. Футуристичні вірші О. Коржа не стали для нього етапними, і в нього беруть

верх неокласичні мотиви. Це було помітно вже в збірці «Бортъ» (1926), де він виступив як сформований поет з виразними рисами поетичної індивідуальності. Ось його «Октава», якою відкривається збірка:

Життя, як ліс, такий густий-густючий.
Ідеш - і скрізь назустріч чорт і пень...
І довго голодом я серце мучив,
Коли в якийсь один погожий день
Натрапив був на стежечку співучу:
У лісі відшукав я бортъ пісень...
У щільниках-словах меди янтарні,
Пий, серце, пий - блукав таки не марно.

Звичайно, у книжці трапляються ще символістські та футуристичні впливи, зокрема: «золоторогих зор череда», «улюлюкають потяги», «си- зодально», «легендиця» тощо, але вони, без сумніву, збагачували творчу палітру поета й робили «Бортъ» книжкою своєрідною.

Цікавою у збірці була також поема «Чучишині колеса». Це бандитська історія, де центр уваги автор майстерно переносить з бандитів на їхні родини. Тут уже досить виразно помітний оригінальний авторський стиль. Пересипана фольклором, поема справляє сильне враження. Про неї писав свого часу М. Доленго: «„Чучишині колеса“ повинні увійти в історію українського епосу». І справді, в 20-х роках минулого століття поема неодноразово передруковувалася в численних українських декламаторах та збірниках. Автор постає в «Борті» життєлюбом, закоханим у всі прояви життя з його головними скарбами любові й краси («Коли гречка перестане пудритись», «Загубив я голубе „люблю“, «Пісня» та ін.). Терцини, октави, сонет - все це давало виразне звучання збірці.

Неабияку роль у світогляді й творчості О. Коржа відіграв В. Блакитний. Він по-батьківськи підтримав молодого поета, в т. ч. й матеріально, намагався також застерегти його від дешевих впливів футуризму. Але Блакитний, який палко вірив у комуністичну ідею, чимало зробив і для утвердження в О. Коржеві радянського світогляду. Як і більшість своїх сучасників, поет був заангажований комуністичною системою і віддав певну їй данину у своїй творчості. Він змушений був відповідати на запити «пролетарської культури», чим, власне, й зумовлена його трагедія як митця. У часи сталінських п'ятирічок з їхньою насильницькою колективізацією поезія О. Коржа тематично перебудовується, скоряючись вимогам офіційної критики («Радянський обрій», «В ранкових полях», «Коломийка»). Звузивши сферу своєї поетичної духовності, поет усунув зі своєї сфери все інтимно-особистісне. Це в однаковій мірі стосується і його поем «Вокзал», «Перевесник Жовтня», «Попіл трьох».

Однак радянська тематика все одно не була домінуючою в його творчості. Роки змужніння і зрілості змінили тональність лірики О. Коржа, увиразнили її настроєву палітру. Якщо говорити про найголовніші аспекти в його поезії, то це була тема степу, яка проходить червоною ниткою через усю його творчість.

Я вічно ваш, замріяні степи,
Моє тут серце сховане дитяче , -

говорить він у «Польових сонетах» (1940). Він розуміє «степів зелену мову», складає «спів черемусі», «сріблястій сивині снігів», переживає за ворону, що, можливо, «помре без їжі на снігу», живе в однім дуплі з совою тощо. Як бачимо, стихія природи в поезії О. Коржа не існує сама по собі, вона постає в єдності з людською душею. А яким взаємозумов- леним процесом постає перед нами зв'язок природи й ліричного героя у «Зимових октавах» (1926):

Вчувається: рипить кряжистий дуб,
Як я боявсь колись його рипіння! І зарікався: більше не
поїду. І хутко біг із лісу я в тремтінні, Боявсь, щоб чорт мене там не оскуб
Й не заволік у землю між
коріння. Прошли літа - і я вже залюбки Пішов би й сам тепер в лісовики.

Природа завжди викликала в поета ліричну замисленість, переливи пісенних інтонацій. Відповідний вплив на природу має і ліричний герой О. Коржа, який часто злитий з нею. Це дуже зближує його з поезією В. Свідзинського, поета також трагічної долі. Він, як і Свідзинський, шукає в природі вищої гармонії для душі. Спокійно виважена, часом філософськи заглиблена поезія О. Коржа діставала осуд його сучасників, які вважали, що її автор далекий од життя, від реалій

сьогодення. Але це був його світ, і сьогодні це виглядає як сліпота й закомплексованість деяких наших критиків. Це швидше приязна уважність поета до життя природи, загострена спостережливість. Природа для Коржа була сповнена живих сил, і він постійно намагався схопити її незбагненні чародійства.

Поезія О. Коржа наскрізь метафорична, пересипана образами, фольклором, вона глибоко ритмічна й музична. Ось строфи його «Листопаду», не позбавленого й філософської забарвленості:

Забувши весни,
Зелений сад –
Іде чудесний
Мій листопад.
Іде червоний –
Яка краса.
Калини гроно
Вогнем звиса...

Окремо в поезії О. Коржа стоїть тема голодомору. Проживаючи в Огульцях в 1932-33 роках, поет зі своїми односельцями пережив усі страхоття штучного голодомору, що вилилося потім в талановиту й гнівну «Степову долю» - єдиний документ нашої поезії, створений в ті роки в Україні. Написана улюбленою для поета октавою, поема розвінчує соціалістичний лад, викриває всі його пороки й фальші, розповідає про нечувані страждання нашого народу, який зазнав непоправних втрат:

Що діялось? Бур'ян, кору, солому
Місив слізьми многострадальний люд.
На чатах смерть стояла в кожному домі.
Гнили мерці на лавах там і тут.
І це вже після «року перелому»,
Коли село «на вірну стало путь»...
Косили люд пухлини безбілкові.
О земле, знаю, ти була не в змові.

Після цих рядків читач уже не повірить горе-критикам, що Корж був далеким від реалій життя, навпаки, як бачимо, він був найсучаснішим серед митців радянської України. Його зболене серце не могло пройти повз жахливі прояви комуністичної системи, таврувало її пороки.

О. Корж приніс в нашу поезію стихію села, приніс світогляд селянина, світ його звичаїв і понять, його естетику, знання природи. Скільки мудрості, народознавства, філософії, народних звичаїв і любові народної несе поезія «Святки», опублікована в тих же «Наших днях»:

З кропилом тато йде на двір, на сніг.
Хоч там мороз - та він простоволосий,
Кладе пухкий за пазуху пиріг -

З капустою, з горохом - також гоже. І кропить хату зокола, поріг, Хліви, колодязь: борони все, Боже! Город обійде, і садок, і тік - Щоб ряснотою позначив те рік.

І ще одна тема - тема митця й поезії - була улюбленою для О. Коржа. Цілий ряд віршів він присвятив своїм учителям і друзям: «Пам'яті Блакитного», «На батьківщині Сквороди», «Володиміру Сосюрі», «Смерть Хвильового». Від природи обдарований лірик, О. Корж збагатив нашу поезію палітрою ліричних почувань, заглибленістю в народив пісню, успадкувавши традиції своїх попередників. Умонастроями і філософією поет тяжіє до Г. Сквороди. Сквородинські мотиви наявні у вже згаданій поезії «На батьківщині Сквороди». Але найбільше тема митця проходить у його філософській поемі «Листопад». Поема порушує вічну, здавалося б, тему про ставлення людини до мистецтва, про вічність поезії.

Поезія жила і буде жити
Для кожного, у кого є у серці
Хоча із краплю почуття живого,-

говорить автор словами свого героя поета Гурія, який вірить у незни- щенність поезії, у її вічну красу.

Біль і туга, які знову ж таки невіддільні від природи,- основні мотиви «невільничої» поезії О. Коржа. Таке вже було вражене серце поетове з його неприйняттям несправедливості й жорстокості, з його напруженим гуманізмом людини як вінця природи. Корж залишився поетом, вся сила його й привабливість - у тайниках духу. Такими мотивами пройняті майже всі вірші «Уральського зошита» (1952-54). Перед читачем проходять невтішні картини поетового заслання, де «вітер свище батогом», де «звір ричить», де «крок один до божевілля», де «повита в морок земля» навек «поріднена з журбою».

Але поет вірить, що вистоїть ці випробування:

Пересягну і пні, й колоди,

А з пущі виберусь таки.

Остання книга О. Коржа «Зазимки» (1957-70) пройнята мотивами суму й природи, які завжди нероздільні в поета. Але трапляються й оптимістичні ноти, зокрема в «Пісні старого співця» (1957), де автор вірить, що його «не зіб'є з пантелику сива старості мара», що «світлий зір шс не померкнув», що він ще «покладе на струни те, що дзвеніло стільки літ». Поет хоче «повернути чуття прекрасні сивині наперекір». Він відчуває себе молодим, хоче «славити землю і життя», «вірить сонцю і весні». Поет злитий з природою, вдячний їй, яка по-справжньому, на його думку, оцінила творчість «короля тавровської самоти». Для нього набагато дорожчими є «премії в сто тисяч жолудів» чи «дарунки глоду, шипшини і тернів» або ордени «Червоної осики» та «Золотого клена». Поет вигукує:

Моїх поезій кільканадцять томів

Надрукував скрізь на деревах дятел.

Червоною ниткою через усю поезію останніх років О. Коржа проходить тема патріотизму. Він гордий від того, що в тяжкі роки страшного лихоліття

... не покинув рідні косогори

Й затоптаний фашистами чебрець.

Поет не шкодує, що в часи важких переживань і сумнівів він не залишив Україну, хоч як тяжко довелося йому жити на рідній землі, щасливий буде, що рідна земля сховає його, коли доведеться піти за вічну межу. Корж вірив у щасливе майбутнє України:

В полях розлився предковичний спокій

І мирний труд накреслив тут права.

І зацвіла в лугах трава висока,

І зацвіла Вкраїна вся нова

(«Минула ще одна лиха година»)

Протягом свого непростого творчого життя О. Корж створив кілька поем. Не всі вони, звісно, витримали іспит часом, але деякі з них стали визначальними. Мова йде про велике епічне полотно - поему «Пушкін». Задуманий спочатку як вірш, твір про російського генія переріс у поему, яка є, без сумніву, окрасою української поезії. Здається, жодна література (в т. ч. й російська) не має такого поетичного твору, в якому так виразно, детально й високохудожньо відтворено особу Пушкіна. Ми знаємо, що чимало поетів намагалися показати в поезії образ геніального поета. Але це були лише поодинокі фрагменти. Коржу ж першому вдалося показати життя поета у всій широті на тлі всієї епохи. Як відомо, автограф поеми загинув під час війни, і О. Коржу довелося відтворювати втрачені розділи. Звичайно, непросто автору було зберегти загальну тональність протягом усієї поеми. Твір має свої плюси й мінуси, на чому наголошував і сам автор. Поема створювалась в умовах тоталітаризму, в неймовірних лещатах радянської цензури. І все ж у ній не можна не помітити великої симпатії автора до російського генія.

На жаль, автору не вдалося відтворити всю поему. «Пригадати через двадцять років якихось три тисячі рядків було не так і легко,- писав пізніше О. Корж - Тому деякі глави лишилися у фрагментах; причому не скрізь мені пощастило витримати онегінську строфу, а в кінцевих главах довелося зовсім відійти від неї».

На поемі лежить відбиток часу. Адже вона створювалась протягом тривалого періоду. Крім того, як зазначає сам автор, він не відійшов від композиції першої редакції, яка має вигляд розтягнутого сюжету. І все ж, незважаючи на деякі вади поеми, вона справляє враження великого епічного полотна, через яке проходить вся російська історія, життя царедворців, вельмож і

простого народу. Автору пощастило зібрати й опрацювати велику Пушкініану, ознайомитись з архівними документами тих часів, вивчити життя і звичаї російського суспільства того часу. І все це подати читачеві в захоплюючих поетичних образах.

Лебединою піснею О. Коржа була поема «Євмен Чагай». Над цим твором, певною мірою автобіографічним, поет працював з перервами майже десять років. Це велике епічне полотно, де змальовано непросту історію нашого народу в період революційних подій 1917 року та боротьбу з фашистськими окупантами у Великій Вітчизняній війні.

Центральний персонаж поеми - селянин Євмен Чагай, людина вольова, самовіддана, готова за рідний край покласти своє життя. Він ненавидить фашистських окупантів - «проклятих лупіїв», які прийшли загарбати його землю. Старий переживає за онуку Олю, яку вивезено до Німеччини на каторжні роботи, ходить майже щодня зустрічати поїзди: можливо, повертається його онука на батьківщину. Поема написана улюбленою для поета октавою, сповнена любові до рідного краю, вірою в майбутнє, в силу й міць рідного народу.

Поетичне начало домінує і в Коржевій прозі. Цей жанр для поета був, очевидно, епізодичним, пов'язаним з його редакторською роботою в журналі «Всесвіт», яка вимагала насамперед прозової продукції. Адже після цього ним не було створено жодного оповідання. І все ж, незважаючи на фрагментарність цього жанру в творчій долі О. Коржа, про нього варто сказати бодай кілька слів.

Серед героїв його оповідань, які входять до збірки «Із степу» (1930), - робітники, залізничники, прості селяни, на долю яких випали тяжкі випробування. Тут і путьовий сторож Роман Жигло із «Забутого поля». Це маленька людина, яку викинули після тривалої служби на вулицю. Чавунка не дала йому нормального життя, і він вирішив повернутися до рідної землі. А ось сигналіст Чагар («Сигналіст»). На сторінках оповідання проходить історія життя цієї людини, для якої поїзди були єдиною в житті відрадою, а смерть улюбленого собаки - непоправною втратою. Цікавим вийшло у О. Коржа й оповідання «Двоє», в якому змальовано трагедію жінки, яка народила двох німих синів. Антонині ніколи не зрозуміти їх велетенських душ, так само, як, можливо, і їм не збагнути її безпорадного горя. Її сини - дві темні німі скелі, а вона між ними - «жива скорботна хвиля».

Тарапата - герой оповідання «Совина мудрість». Це - мисливець- філософ, який одержує насолоду від чулел своїх жертв, яких він поставив у своїй кімнаті й розмовляв з ними. А герой оповідання «Бджола» Нехтя намагається хитрощами уникнути пограбування з боку «гуманних козаків з Дону», але це йому не вдається. Він стає їхньою жертвою.

Мова оповідань О. Коржа поетична, лаконічна, пересипана народними джерелами, фольклором, збагачена метафорами, порівняннями («вгиналися дзвони років», «гаснув місяць», «згорали дні», «вії цвіли сльозами», «завмирили пасма коліс» тощо).

Залишив нам О. Корж і кілька літературно-критичних статей, зокрема про К. Рилєєва, декабристів та ін. Але найцікавішою є його стаття, написана російською мовою,- «О стихах и поэзии», власне, єдина його літературознавча праця, яка торкається лише поезії. Вона була реакцією поета на дискусію, яка точилася в 1970-х роках. Основний її мотив полягає в тому, що поетичне мистецтво - не «каторга», а висока насолода, велике свято почуттів. Поет посилається тут на досвід О. Пушкіна та інших поетів. Стаття, на жаль, тоді опублікована не була і в цьому виданні друкується вперше. Неабияку цінність для української літератури становлять і мемуари О. Коржа, які повністю публікуються вперше. Перед читачем проходить ціла епоха нашого письменства 20-30-х років, причому автор не лише називає всіх представників «розстріляного відродження», але й дає їм вичерпну характеристику (В. Сосюра, В. Блакитний, М. Хвильовий, М. Семенко, Г. Коцюба та ін.). Крім того, на сторінках мемуарів ми зустрічаємо ряд імен маловідомих письменників, що дає ключ літературознавцям для подальших досліджень. Звісно, автор подав чимало цікавого, невідомого про свій творчий шлях, про джерела його літературної творчості, що важливо для дослідників життєпису й спадщини самого О. Коржа. Безумовно, спогади О. Коржа - це цікава сторінка нашої літературної мемуаристики.

У виданні представлено також вибране листування поета. Звісно, майже всі листи довоєнного періоду О. Коржа загинули. Але й ті, що представлені у виданні, дають чимало матеріалу до біографії самого поета, його творчої лабораторії, мови тощо.

У «Додатку» до видання упорядник вирішив подати також деякі твори О. Коржа, які випадають з наявних розділів книги, але становлять інтерес для історика літератури. Це ранні

твори поета («Підстрішні нариси»), другі редакції («Плач Ярославни»), спогади (про Г. Коцюбу та В. Маяковського), неопублікована його передмова до поеми «Пушкін», а також цікаві щоденникові записи поета («Думки на клаптиках паперу»). Все це, як на нашу думку, матиме інтерес для тих, хто цікавиться творчою лабораторією О. Коржа та його оточення.

Підсумовуючи сказане вище, зазначу, що хоча літературна спадщина О. Коржа й невелика за обсягом (деякі твори загинули під час війни), вона досить різноманітна й різнорідна за своїм характером. Найвиразніше й найактивніше О. Корж виявив себе як поет. Його лірика - це лірика напруженої, схвильованої і підкреслено образної думки, лірика гранично стислого психологічного, часом філософського, висловлювання. Корж чимало зробив для української поезії в царині показу життя і психології українського селянина. Зрештою, він чи не перший в нашій літературі був викривачем сталінської тиранії та голодомору («Степова доля», «Зимовий псалом»). І, нарешті, незаперечним є його вклад в розвиток української поеми («Листопад», «Пушкін»).

Звичайно, будучи дитям своєї епохи, О. Корж залишив і кілька творів, які не витримали іспит часом, про що була мова раніше. Комуністичний прес, що звузив тематичні обрії поета, спричинив до кризи його творчість. Хто знає, які поетичні шедеври вийшли б з-під його пера, коли б на долю О. Коржа випала інша епоха, коли б радянська система не затискала в свої декларативні схеми, що давали простір для «оспівування та возвеличення», не даючи можливості вільно осмислювати й переживати дійсність. Поет про це недвозначно сказав у «Зимовому псаломі»:

І буду щасний, що в свій творчий спів
Не змушений вкладать неправди слово,
Що вільний я співати степ, діброву.
Що вільний я не славить душолюбів
«Партійну міць» та іншу підлість там.
Співати вільний, що для мене любе,
Але не те, що продиктує хам.

Справді, поет творив у добу, «жорстоку, як вовчиця» (О. Ольжич), він не міг сприйняти ні більшовицької ідеології, ні фашистського режиму, які принесли йому стільки страждань і мук. Це була трагедія таланту, таланту знеможеного, зболеного, приреченого на самотність. І ми вже в новій Україні повинні належним чином пошанувати цей талант, на що Олександр Корж цілком заслуговує. Певен, що це лише початок повернення боргів видатному українському поетові.

Іван ЛИСЕНКО.
Вступне слово до книги
Олександра Коржа
«Шуміти прощу листя»